

Opkomstplicht: stimulans of frustratie?

Een landenvergelijkende studie naar de gevolgen van opkomstplicht op politieke participatie*

Tom van der Meer en Jan van Deth

ABSTRACT

Compulsory voting does not only increase voting turnout; it is also expected to have positive spill-over effects. Supposedly, citizens who are obliged to cast a vote will be more engaged in politics than citizens who are allowed to avoid politics. This article reviews the main arguments for this expectation. A rival expectation is formulated based on the idea that enforcements, duties and sanctions are likely to decrease the willingness of citizens to participate politically. A cross-national multi-level empirical test – covering turnout and political participation in twenty established democracies – shows that compulsory voting indeed increases voting turnout. Yet neither positive nor negative spill-over effects for other modes of political participation can be detected. Apparently, the consequences of compulsory voting are restricted to turnout.

KEYWORDS: Compulsory voting, political participation, turnout, elections

1. Inleiding

Zonder burgerparticipatie is democratie ondenkbaar. Alleen als burgers participeren, zo kan worden betoogd, kunnen hun standpunten een directe rol spelen in het democratische besluitvormingsproces. En slechts door deel te nemen kunnen burgers hun capaciteiten ontplooiën. Het belang van participatie is zo evident, dat diverse democratische systemen deelname aan besluitvormingsprocessen met wettelijke regelingen afdwingen. Onder dreiging van een morele teleurstelling (Griekenland), een formele berisping (België), een boete (Australië, België) of zelfs

* Wij danken de anonieme beoordelaars van Res Publica voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

ontzetting uit publieke ambten (Argentinië) zet de overheid burgers er dan ook toe aan hun stem uit te brengen tijdens verkiezingen (Massicotte et al., 2004). Empirische bevindingen naar de gevolgen van dergelijke verplichtingen zijn duidelijk: bij verkiezingen met opkomstplicht zou de opkomst maar liefst zeven tot 16 procentpunten hoger zijn dan bij vrijwillige deelname aan verkiezingen (Lijphart, 1997). Over de nadere gevolgen van opkomstplicht bestaat echter in empirische en normatieve zin aanzienlijk minder overeenstemming.

Lijpharts rede als APSA-President (Lijphart, 1997) markeert een keerpunt in de discussie over opkomstplicht. Het betoog biedt niet alleen een samenvatting van belangrijke normatieve argumenten en empirische bevindingen, maar werpt ook nieuwe vragen en verwachtingen op over mogelijke gevolgen van opkomstplicht. Sindsdien zijn verschillende van deze verwachtingen onderzocht, onder meer in onderzoek naar sociale ongelijkheid in opkomst (De Winter & Ackaert, 1998; Hooghe & Pellerieux, 1998) en in verkiezingsuitslagen (Selb & Lachat, 2009). Ook in onderzoek naar de gevolgen van opkomstplicht voor politieke kennis van burgers (Loewen et al., 2008; Jakee & Sun, 2006) werden effecten van opkomstplicht geanalyseerd.

Niet alleen blijven de vragen die Lijphart eerder stelde tot op de dag van vandaag relevant, zoals ook uit zijn inleiding van dit themanummer blijkt, maar tevens is één claim van Lijphart onderbelicht gebleven. Het betreft de verwachting dat opkomstplicht positieve *spill-over* effecten op andere vormen van politieke participatie heeft. Wanneer burgers gedwongen worden te gaan stemmen, zouden ze meer geïnteresseerd raken in de politiek, zich er nauwer bij betrokken voelen en er uiteindelijk toe neigen om ook op andere wijzen politiek actief te worden (Lijphart, 1997: 10). Een opkomstplicht heeft daarmee een positief effect op het politieke engagement van burgers dat boven een verhoging van opkomstcijfers bij verkiezingen uitgaat. Maar is dit beeld niet te rooskleurig? Is het niet mogelijk of zelfs waarschijnlijk dat burgers door verplichtingen gefrustreerd raken en juist zo veel mogelijk afstand proberen te nemen van diezelfde politiek? Volgens deze redenering werkt overheidsdwang averechts op vormen van politieke participatie die op vrijwilligheid zijn gebaseerd (demonstraties, handtekeningenacties, discussies, enzovoort). Een dergelijke eventuele afname van de bereidheid politiek actief te zijn is dan een hoge prijs voor de met opkomstplicht verbeterde deelname aan verkiezingen.

Om uitsluitsel te krijgen over deze (tegenstrijdige) verwachtingen is een vergelijking van de gevolgen van opkomstplicht voor opkomst en voor deelname aan andere vormen van participatie noodzakelijk. In dit artikel presenteren we resultaten van een dergelijke vergelijking in twintig gevestigde democratieën. Aangezien slechts enkele van deze democratieën opkomstplicht hebben, is extra aandacht voor de robuustheid van de empirische uitkomsten noodzakelijk. Belangrijkste conclusie is

dat opkomstplicht positieve effecten heeft voor deelname aan verkiezingen, maar geen (of eerder negatieve) gevolgen heeft voor de bereidheid andere vormen van politieke participatie te benutten.

2. Positieve en negatieve *spill-over* effecten

Politieke participatie is het gevolg van prikkels om actief te *willen* zijn en van de beschikking over hulpbronnen om actief te *kunnen* zijn (o.a. Pattie et al., 2005). Wie niet politiek actief wil zijn, besteedt de tijd aan andere activiteiten. En wie actief wil zijn, maar daar geen tijd, geld of andere middelen voor heeft, blijft eveneens politiek passief. Kortom, mensen onthouden zich van politieke participatie “because they can’t, because they don’t want to, or because nobody asked” (Verba et al., 1995: 269). Op basis van dit onderscheid tussen prikkels enerzijds en hulpbronnen anderzijds hebben politicologen verschillende culturele, sociale, sociaal-economische en institutionele kenmerken onder de loep genomen in hun speurtocht naar factoren die voor het verklaren van politieke participatie van belang zijn (zie Verba et al., 1995; Norris, 2002; Pattie et al., 2005 voor overzichten).

Een consistente bevinding is dat opkomstplicht de opkomst tijdens verkiezingen sterk stimuleert (Powell, 1980; Jackman, 1987; Lijphart, 1997; zie ook Engelen, 2008). Het mechanisme daarachter is triviaal. Om in de terminologie van Pattie et al. (2005) te blijven: opkomstplicht werkt als een positieve prikkel op de geneigdheid te gaan stemmen. Cruciaal is het vermijden van bestraffing. Daarom luidt onze eerste hypothese als volgt:

Hypothese 1: In landen waar bij verkiezingen opkomstplicht geldt, is de opkomst hoger dan in landen waar bij de verkiezingen geen opkomstplicht geldt.

Met een opkomstplicht worden burgers gedwongen in het verkiezingslokaal te verschijnen. De gevolgen van een dergelijk paardenmiddel zijn moeilijk te beoordelen. Lijphart formuleert een optimistisch perspectief, waarin opkomstplicht meerdere voordelen biedt naast het verhogen van de opkomst. Een van deze bijkomende voordelen zou zijn dat opkomstplicht bij burgers “sterkere participatie en interesse in andere politieke activiteiten zou kunnen stimuleren” (Lijphart, 1997: 10). Lijphart verwijst hierbij naar het bekende positieve verband tussen opkomst tijdens verkiezingen en deelname aan andere politieke activiteiten (Almond & Verba, 1963; Verba et al., 1995). Het is echter de vraag welke conclusies deze samenhang eigenlijk precies toelaat. Weliswaar zijn mensen die gaan stemmen sterker geneigd

ook andere politieke activiteiten te ontplooiën – en vice versa – maar dit betekent niet dat ook mensen die gedwongen worden te stemmen *daardoor* vrijwillig aan andere politieke activiteiten deelnemen. Met andere woorden: het positieve verband is op zichzelf niet voldoende om te concluderen dat opkomstplicht positief werkt op andere vormen van politieke participatie. Daarvoor is op zijn minst een directere toets op individueel niveau nodig. Dat die toets vooralsnog ontbrak, heeft vooral te maken met problemen in het in de regel gehanteerde onderzoeksdesign en met beschikbare data (zie verder paragraaf 3).

Lijphart presenteert twee mechanismen om de gevolgen van opkomstplicht voor andere vormen van politieke participatie te verklaren. Voor het eerste mechanisme haalt hij een Australisch politicus als kroongetuige aan: “by compelling people to vote we are likely to arouse in them an intelligent interest and to give them a political knowledge that they do not at present possess” (geciteerd uit Morris Jones, 1954: 32). Door (verplicht) te stemmen worden burgers ertoe verleid zich meer met politieke kwesties bezig te houden. Ze gaan erover nadenken, gaan meer over politiek discussiëren en raken erin geïnteresseerd. Hiermee stimuleert opkomstplicht de politieke betrokkenheid van burgers en die betrokkenheid zou zich vervolgens onder meer uiten in deelname aan weer andere vormen van participatie.

Het tweede mechanisme richt zich veeleer op de aanbodkant van de politiek. Door de opkomstplicht zouden politieke partijen zich meer inspanssen om burgers die in andere omstandigheden (toch) niet zouden gaan stemmen, bij hun partij te betrekken en te informeren (Lijphart, 1997: 10). Ook dit zou dan leiden tot beter geïnformeerde en meer geïnteresseerde burgers, en daardoor uiteindelijk tot meer actieve burgers.

Kortom, in het optimistische perspectief zoals geschetst door onder anderen Lijphart wordt verondersteld dat opkomstplicht burgers ook indirect – via interesse en informatie – prikkelt tot politieke participatie. Dit indirecte effect op participatie is evenwel geen gevolg van dwang, maar van de gestegen intrinsieke motivatie tot politieke participatie. We komen aldus tot de volgende hypothese:

Hypothese 2a: In landen waar bij verkiezingen opkomstplicht geldt, is de deelname aan andere vormen van politieke participatie hoger dan in landen waar bij de verkiezingen geen opkomstplicht geldt.

Dwang, plicht en sancties hebben echter bepaald niet noodzakelijk en als vanzelf altijd positieve gevolgen. Politieke participatie kost tijd en andere schaarse hulpbronnen en staat andere bezigheden in de weg: veel burgers hebben daardoor niet het

verlangen of de neiging politiek te participeren, behalve als dat echt nodig is (Van Deth, 2000; Hibbing & Theiss-Morse, 2002; Van der Meer et al., 2009). Wie in deze situatie toch gedwongen wordt zich met iets bezig te houden waarvoor hij of zij zich vrijwillig niet werkelijk interesseert, kan dan ook gevoelens van afkeer ontwikkelen. Als ook nog eens effectieve sancties dreigen wanneer men zich niet conformeert, is de kans groot dat negatieve gevoelens gestimuleerd worden. Een opkomstplicht kan op die manier dus averechts op politiek engagement werken, als burgers naar de stemlokalen worden geleid en met sancties bedreigd worden als ze thuis (wensen te) blijven. Dwang, plicht en sancties kunnen ertoe leiden dat burgers zich van de politiek afwenden en zich gefrustreerd gaan voelen door een systeem dat hen dwingt iets te doen waartoe ze kennelijk vrijwillig niet bereid zijn. De dwang en sancties die bij een effectieve opkomstplicht horen, kunnen er volgens deze argumentatie toe leiden dat burgers zich minder betrokken gaan voelen of zich misschien zelfs afzetten tegen politiek en participatie.¹ “Gedwongen om te participeren zullen burgers reageren tegen de vermeende bron van oppressie” (IDEA, 2004: 106; vertaling TvdM/JvD). Onze alternatieve hypothese luidt daarom als volgt:

Hypothese 2b: In landen waar bij verkiezingen opkomstplicht geldt, is de deelname aan andere vormen van politieke participatie lager dan in landen waar bij de verkiezingen geen opkomstplicht geldt.

Veel empirisch onderzoek naar de vermeende *spill-over* effecten van opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie is er echter niet. Loewen et al. (2008) onderzoeken de invloed van opkomstplicht op politieke discussies, nieuwsconsumptie en politieke kennis. De bevindingen waren vanuit optimistisch perspectief ontvullend: wie om financiële redenen wordt geprikkeld om zijn of haar stem uit te brengen bij verkiezingen, discussieert *niet* vaker over de politiek, volgt *niet* vaker politieke berichtgeving in de media en ontwikkelt *niet* meer politieke kennis. Deze bevindingen bevestigen wat Jakee en Sun (2006) op basis van enkele assumpties al formeel konden afleiden: opkomstplicht leidt niet zomaar tot meer betrokkenheid. De conclusies van Loewen et al. (2008) zijn aldus duidelijk niet in overeenstemming met Lijpharts stelling dat opkomstplicht de politieke betrokkenheid en participatie van burgers stimuleert. Het experiment van Loewen et al. vond echter plaats in Québec, Canada – waar geen opkomstplicht is – en richtte zich uitsluitend op de vraag of een eenmalige (financiële) prikkel om te gaan stemmen binnen een maand leidt tot meer betrokkenheid. Dat is misschien een wat karige test van de verwachting van positieve *spill-over* effecten van een opkomstplicht. Alleen een meer omvattende empirische test van de hier opgestelde hypothesen kan de plausibiliteit van de optimistische en pessimistische visies op de gevolgen van opkomstplicht duidelijk maken.

3. Opzet, data en methoden

3.1. *Onderzoeksopzet*

Om vast te stellen wat het effect is van opkomstplicht op opkomst en andere vormen van politieke participatie zijn verschillende onderzoeksopzetten mogelijk. Ten eerste kan gebruikgemaakt worden van experimenten, zoals onder meer toegepast in het zojuist genoemde onderzoek van Loewen et al. (2008). Tijdens de provinciale verkiezingen in Québec van 2007 stelden zij twee groepen studenten samen. Beide groepen zouden met CN\$25 beloond worden voor deelname aan het experiment, maar in één van de groepen zouden de deelnemers deze beloning pas krijgen als zij zouden gaan stemmen. Een dergelijk experiment is bij uitstek geschikt om alternatieve individuele en contextuele verklaringen uit te sluiten. Er zijn echter nadelen. Ten eerste is de toegepaste *treatment* hoogstens een vergaand abstracte reflectie van opkomstplicht, en bovendien positief in plaats van negatief. Ten tweede is het effect van de *treatment* onderzocht op een beperkte en zeer selectieve bevolkingsgroep, te weten een studentenpopulatie. Ten slotte is de experimentele methode slechts geschikt om de directe gevolgen van opkomstplicht (opkomst tijdens verkiezingen) vast te stellen, niet de mogelijke onbewuste en onbedoelde bijeffecten.

Een tweede onderzoeksmethode is toegepast in België. Met behulp van enquêtes is aan burgers gevraagd of zij ook zouden gaan stemmen als er geen opkomstplicht geweest zou zijn (o.a. De Winter & Ackaert, 1998; Hooghe & Pellerieux, 1998; Selb & Lachat, 2009). Mogelijk nadeel van deze benadering is dat respondenten niet of niet goed in staat zijn hun gedragsintenties correct in te schatten, laat staan wanneer ze daarbij rekening moeten houden met een (fictieve) alternatieve werkelijkheid. Aangezien respondenten hun participatiegeneigdheid daarenboven overschatten, leidt deze methode waarschijnlijk eerder tot een conservatieve beoordeling van het effect van opkomstplicht (Jackman, 1998, 1999; Selb & Lachat, 2009). Die eventuele onderschatting zal des te meer gelden voor andere vormen van politieke participatie die hoogstens als indirecte of onbedoelde gevolgen van opkomstplicht zijn te beschouwen.

Een derde (en in dit artikel gehanteerde) onderzoeksopzet voor de empirische studie van de gevolgen van opkomstplicht is het vergelijken van landen met verschillende regelingen voor de deelname aan verkiezingen. Mogelijke gevolgen van een opkomstplicht op de opkomst kunnen in een dergelijk landenvergelijkend onderzoek objectief worden vastgesteld door gebruik te maken van ambtelijke, officiële opkomstcijfers (Jackman, 1987; Lijphart, 1997, 1998). Voor andere vormen van politieke participatie zijn soortgelijke officiële data echter veelal niet beschikbaar.

Om ook individuele determinanten van opkomst en participatie in onze analyses te kunnen betrekken, gebruiken we in het navolgende onderzoek landenvergelijkende enquêtes waarin burgers rapporteren in welke mate zij politiek actief zijn. Dergelijk enquêtemateriaal stelt ons in staat om simultaan de invloed van individuele en contextuele kenmerken op de opkomst bij verkiezingen en op de deelname aan andere vormen van politieke participatie te beoordelen. Nadeel van deze aanpak is dat sociale wenselijkheid mogelijk een rol speelt in zelfgerapporteerde antwoorden, waardoor de daadwerkelijke bereidheid politiek te participeren overschat wordt. Dit zal echter waarschijnlijk in alle landen in vergelijkbare mate het geval zijn, en in het ongunstigste geval leiden tot een onderschatting van de (omvang van de) invloed van opkomstplicht.

3.2. *Data*

De enquêtes (en verzamelde data) voor de empirische toetsing van de opgestelde hypothesen moeten aan een aantal eisen voldoen. Ten eerste moeten de onderzoeken vragen naar verschillende vormen van politieke participatie bevatten. Ten tweede is het noodzakelijk dat de enquêtes in verschillende landen met en zonder opkomstplicht zijn uitgevoerd. Tot slot moet de onderzoeksopzet in ieder land in hoge mate equivalent zijn; niet alleen in de formulering van centrale vragen, maar ook in steekproeftrekking, de wijze van ondervraging en het tijdstip waarop de interviews zijn uitgevoerd. De Comparative Studies of Electoral Systems (CSES) voldoet aan al deze eisen. De CSES combineert de antwoorden op een gestandaardiseerde vragenlijst die tussen 2001 en 2006 is voorgelegd in nationale kiezersonderzoeken voor parlementaire verkiezingen in vele landen. CSES (Module 2) bevat meerdere vragen over politieke participatie en beslaat een groot aantal verkiezingen en landen, waaronder enkele landen met een opkomstplicht. Bovendien biedt de CSES het voordeel dat de vragen in alle gevallen zijn gesteld op een vergelijkbaar tijdstip in het politieke proces, te weten in de verkiezingstijd.²

Van de 38 landen deelnemende landen aan de CSES richten onze analyses zich uitsluitend op de twintig gevestigde, westerse democratieën (te weten Australië, België, Canada, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, IJsland, Israël, Italië, Nederland, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, Portugal,³ Spanje, Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland). Dit 'rather similar' onderzoeksdesign sluit vele culturele en institutionele verschillen tussen landen uit en concentreert de aandacht op het al dan niet aanwezig zijn van een opkomstplicht in overigens grotendeels vergelijkbare politieke systemen. Keerzijde is echter wel, dat de reikwijdte en geldigheid van de bevindingen in eerste instantie uiteraard beperkt blijft tot die gevestigde democratieën.⁴ Het databestand omvat twintig landen (en daarmee twin-

tig verkiezingen en kiezersonderzoeken) met daarin in totaal 31.117 respondenten. Anders geformuleerd: individuen zijn genest in verschillende landen.

3.3. *Afhankelijke variabelen: Politieke participatie*

Naast opkomst bij de meest recente parlementsverkiezingen onderscheiden we vijf vormen van politieke participatie:

- (a) heeft contact opgenomen met een politicus of ambtenaar in de afgelopen vijf jaar;
- (b) heeft een bepaalde partij of kandidaat gesteund door bijvoorbeeld een bijeenkomst te bezoeken of een poster op te hangen tijdens de afgelopen campagne;
- (c) heeft geprobeerd anderen te overtuigen om voor een bepaalde partij of kandidaat te stemmen tijdens de afgelopen campagne;
- (d) heeft meegedaan aan een actiegroep in de afgelopen vijf jaar; en
- (e) heeft deelgenomen aan een demonstratie of protestmars in de afgelopen vijf jaar.⁵

Alle zes indicatoren – opkomst bij parlementsverkiezingen plus de vijf bovenstaande andere vormen van participatie – zijn beschouwd als dichotoom: een respondent heeft wel deelgenomen of niet deelgenomen aan een bepaalde activiteit. We onderzoeken in dit artikel de invloed van opkomstplicht op elk van de zes indicatoren afzonderlijk. Daarnaast is onderzocht of het voor de effecten uitmaakt wanneer we vijf indicatoren (uitgezonderd opkomst) samenvoegen in een index die is gedichotomiseerd tussen ‘iets’ en ‘niets’ doen. De aldus geconstrueerde index bleek tot dezelfde inhoudelijke conclusies te leiden. Omdat de resultaten voor de specifieke vormen van participatie enkele interessante verschillen laten zien, presenteren we in het navolgende de uitkomsten voor ieder van de vijf vormen van politieke participatie afzonderlijk.

3.4. *Onafhankelijke variabele: opkomstplicht*

De experts van de CSES hebben de in het onderzoek deelnemende landen naar de mate van opkomstplicht in de periode 2001-2006 ingedeeld. Voor de hier geselecteerde landen betekent dit een indeling in drie groepen (zie www.cses.org, of www.idea.int). De eerste groep wordt gevormd door twee landen (België en Australië) met een gesanctioneerde opkomstplicht. Een tweede, tussenliggende ‘groep’ is Italië, waar een nauwelijks gesanctioneerde opkomstplicht bestaat en gehandhaafd wordt. In de overige landen is de deelname aan verkiezingen in prin-

cipe vrijwillig. Voor Zwitserland kunnen we overigens helaas geen bruikbaar onderscheid maken tussen het ene kanton met opkomstplicht (Schaffhausen) en de andere kantons. Omdat minder dan 1 procent van de Zwitserse bevolking in het kanton Schaffhausen woont, rekenen we Zwitserland in zijn geheel tot de landen zonder opkomstplicht.

Met 2-1-17 is de verdeling van landen naar de mate van opkomstplicht uitermate scheef, waardoor de resultaten voor een enkel land de analyses overmatig kunnen beïnvloeden. In de multivariate analyse voegen we daarom de drie landen met (al dan niet gesanctioneerde) opkomstplicht samen in een enkele categorie. Ter afsluiting van de empirische analyses voeren we daarnaast een onderzoek naar de robuustheid van de bevindingen uit.

3.5. *Andere verklaringen voor politieke participatie*

Uiteraard is een eventueel bestaande opkomstplicht niet de enige factor die van invloed is op de deelname aan andere vormen van participatie. Om het effect van opkomstplicht meer nauwkeurig te schatten, wordt in de volgende multivariate analyses daarom zowel op het individuele niveau als op het niveau van het land rekening met enige andere kenmerken gehouden.

3.5.1. *Verklaringen op landsniveau*

Op het landenniveau zijn twee additionele kenmerken geselecteerd. Ten eerste maken we een onderscheid tussen zogenaemde consensusdemocratieën en meerderheidsdemocratieën (vgl. Lijphart, 1999). Consensusdemocratieën bieden veel mogelijkheden om te participeren, doordat politieke macht institutioneel verdeeld is en met name minderheden middelen hebben om gehoord te worden (Colomer, 2001). Anderzijds bieden meerderheidsdemocratieën meer prikkels om te participeren, doordat de politieke macht geconcentreerd is en er in de verkiezingstijd in zekere zin meer op het spel staat (Jackman, 1987; Franklin, 2004). Opkomstcijfers zijn hoger in consensus- dan in meerderheidsdemocratieën (Blais & Carty, 1990; Bingham Powell, 1980; Lijphart, 1999), maar Blais (2006) stelt dat dergelijke verschillen waarschijnlijk overschat zijn. Van der Meer et al. (2009) vinden op basis van zelfgerapporteerd gedrag zelfs *geen* verschil in opkomst tussen consensus- en meerderheidsdemocratieën. Uit hun onderzoek blijkt verder dat niet consensus- maar meerderheidsdemocratieën andere vormen van politieke participatie stimuleren. De mate van consensualisme stellen we hier vast aan de hand van de scores die Lijphart (1999) toekent aan landen op de twee dimensies: de *executives-parties*

dimensie en de *federal-unitary* dimensie. Deze dimensies meten respectievelijk de mate waarin instituties door machtsdeling op het nationale niveau gekenmerkt zijn, en de mate waarin macht is gedecentraliseerd. Negatieve scores wijzen op kenmerken van meerderheidsregimes, positieve scores op kenmerken van consensusregimes.

Een tweede relevant kenmerk op landenniveau is de mate van sociaaleconomische ontwikkeling. Al sinds het begin van het onderzoek naar de determinanten van participatie in de jaren veertig van de vorige eeuw is duidelijk dat sociaaleconomische ontwikkeling politieke participatie stimuleert (o.a. Nie et al., 1969; Teorell et al., 2007; Van der Meer et al., 2009). Als indicator voor deze ontwikkeling gebruiken we het Bruto Nationaal Product per hoofd van de bevolking in het jaar 2000, het jaar vóór het eerste kiezersonderzoek in de CSES, uitgedrukt in koopkrachtpariteiten.

3.5.2. Verklaringen op individueel niveau

Opleidingsniveau, geslacht, leeftijd en burgerlijke (huwelijkse) staat van burgers beïnvloeden hun mogelijkheden en bereidheid om politiek te participeren. Om mogelijke compositie-effecten tussen de verschillende landen uit te sluiten, is het daarom noodzakelijk demografische kenmerken op het individuele niveau in de analyses te betrekken.⁶ Ook hier heeft veel onderzoek in de laatste decennia tot duidelijke conclusies gevoerd: politieke participatie stijgt met opleidingsniveau, doordat hoger opgeleiden meer vaardigheden hebben om actief te kunnen zijn, en meer interesse hebben om in de politiek betrokken te raken (o.a. Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1995; Nie et al., 1996; Bovens & Wille, 2009). Traditioneel zijn mannen van middelbare leeftijd eerder geneigd politiek te participeren dan vrouwen en dan jongeren en ouderen (Verba et al., 1995). Tot slot is duidelijk dat gehuwden (als indicatie van een over het algemeen wat meer traditionele levensstijl) vaker dan ongehuwden deelnemen aan conventionele vormen van politieke participatie, maar juist minder vaak aan onconventionele vormen (Van der Meer & Van Ingen, 2009).

Naast demografische kenmerken is de ideologische oriëntatie van burgers een determinant van politieke participatie (zie voor een overzicht van de literatuur Van der Meer et al., 2009). Linkse burgers hebben meer prikkels om politiek actief te zijn dan rechtse burgers, zowel wegens hun doel om de maatschappij te veranderen (Fuchs & Klingemann, 1990) als wegens het plezier dat zij ontnemen aan politieke participatie zelf (Inglehart, 1997; Van der Meer et al., 2009). Extremisten hebben meer prikkels om politiek actief te worden dan gematigden (Putnam, 2000; Martin & Van Deth, 2007). In de analyses nemen we zowel de links-rechts positie (op een 11-puntsschaal lopend van 0 tot 10) als een indicator voor ideologisch

extremisme (de afstand tot het middelpunt van de links-rechts schaal, dus van 0 tot 5) op. Om ons model spaarzaam te ontwerpen, nemen we er geen verdere (potentieel intermediaire) individuele verklaringsfactoren, zoals bijvoorbeeld politiek zelfvertrouwen, in op. Doel is hier immers niet een zo volledig mogelijke verklaring van politieke participatie als zodanig te onderzoeken, maar het testen van de opgestelde hypothesen over mogelijke effecten van een opkomstplicht op participatie met uitsluiting van belangrijke determinanten op individueel niveau.

4. De empirische gevolgen van opkomstplicht

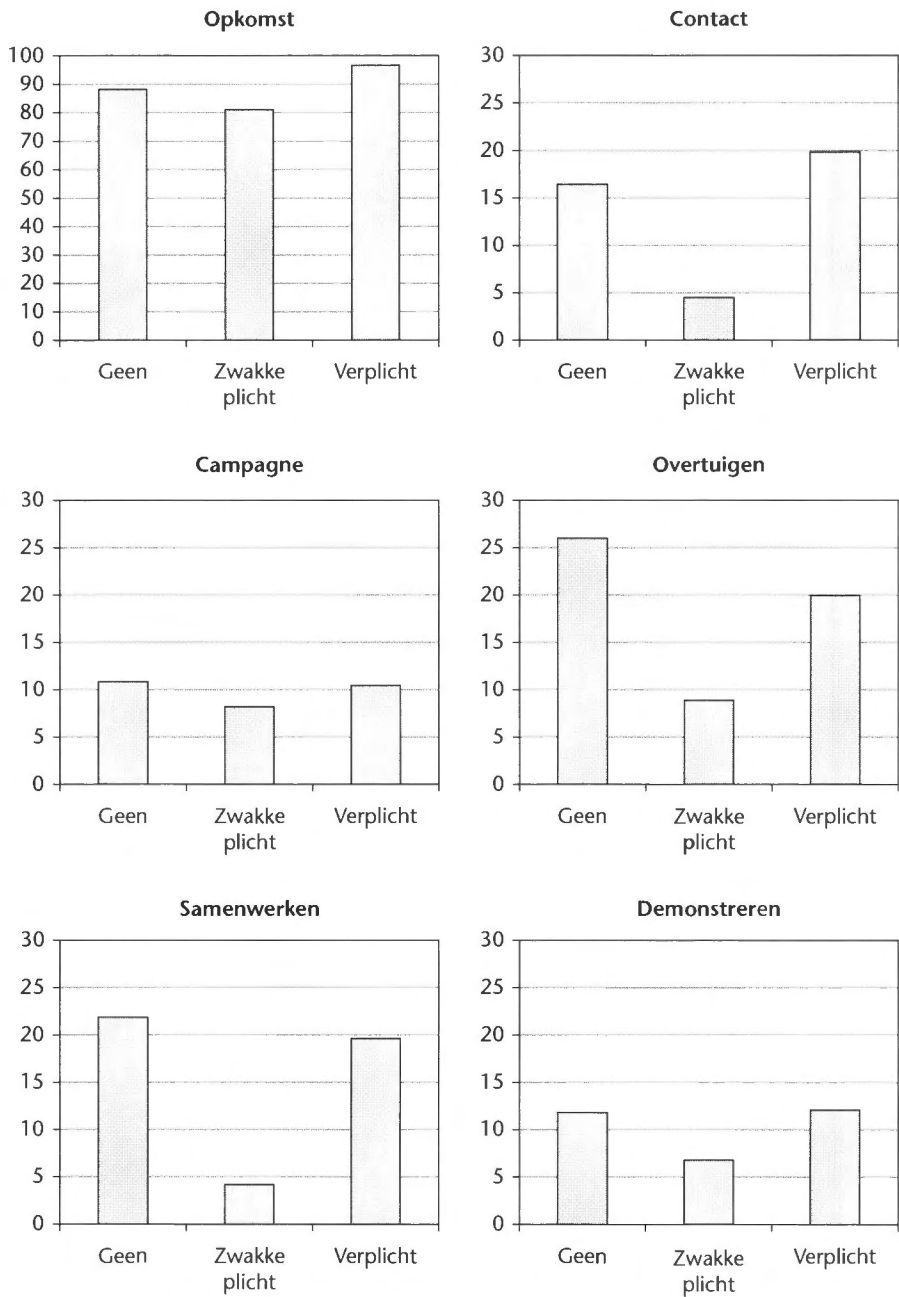
4.1. *Spill-over effecten?*

In de Figuren 1a-1f is de mate van politieke participatie voor de drie groepen landen met verschillende regelingen voor de opkomst bij verkiezingen weergegeven. Uit Figuur 1a blijkt dat de opkomst in de twee landen met een gesanctioneerde opkomstplicht maar liefst tien procentpunten hoger ligt dan in de landen zonder opkomstplicht. Dit bevestigt vooralsnog hypothese 1.

De verschillen tussen de drie groepen landen in de andere vijf vormen van politieke participatie zijn kleiner (Figuur 1b-1f). Voor contact ligt het niveau een paar procentpunten hoger in landen met gesanctioneerde opkomstplicht. Voor campagne en demonstreren liggen de niveaus nagenoeg gelijk in landen met gesanctioneerde opkomstplicht en in landen zonder opkomstplicht. Voor overtuigen en samenwerken ligt het niveau zelfs iets lager in landen met gesanctioneerde opkomstplicht dan in landen zonder een opkomstplicht. In elk van de figuren blijkt overigens het participatieniveau in Italië – een land met een zwak gesanctioneerde opkomstplicht – lager te liggen dan in de beide andere typen landen.

De bevindingen in de Figuren 1a-1f zijn uiteraard enigszins beperkt doordat politieke participatie op geaggregeerd niveau is onderzocht en doordat geen rekening is gehouden met alternatieve verklaringen. Voor een meer overtuigende toets zijn dan ook multivariate analyses nodig. Bovendien hebben onze hypothesen en data beide een zogeheten hiërarchische ordening: individuele respondenten (analyse-niveau 1) zijn genest in verschillende landen/politieke regimes (analyseniveau 2). Om de invloed van factoren op de verschillende analyseniveaus simultaan te onderzoeken, en voor elk de standaardfouten zuiver te schatten, maken we gebruik van multi-niveau analyse (Kreft & De Leeuw, 1998; Snijders & Bosker, 1999).⁷ Omdat de afhankelijke variabelen (politieke participatie) dichotoom zijn, passen we logistische regressie toe. Zoals eerder opgemerkt, plaatsen we Italië voor deze mul-

tivariate analyses in de categorie van landen met opkomstplicht. De belangrijkste resultaten van deze berekeningen zijn in Tabel 1 samengevat.

Figuur 1a-1f. Niveau van politieke participatie naar type opkomstplicht (deelname in procenten van de geldige antwoorden).

TABEL 1. Individuele en contextuele determinanten van politieke participatie (logistische multi-niveau analyse).^{a,b}

	Opkomst	Contact	Campagne	Overtuigen	Samenwerken	Demonstreren
Contextuele determinanten						
Opkomstplicht	0,79 (0,42)	-0,01 (0,22)	0,12 (0,33)	-0,34 (0,48)	-0,42 (0,22)	-0,07 (0,28)
Consensualisme (Executive-Parties)	0,01 (0,14)	-0,30 (0,08)	-0,25 (0,11)	-0,56 (0,17)	-0,10 (0,08)	-0,11 (0,10)
Consensualisme (Federal-Unitary)	0,03 (0,14)	-0,09 (0,07)	0,09 (0,11)	0,04 (0,16)	0,02 (0,07)	0,09 (0,09)
Economische ontwikkeling	-0,27 (0,38)	0,96 (0,20)	0,53 (0,30)	0,09 (0,44)	0,79 (0,20)	-0,32 (0,25)
Individuele determinanten						
Opleidingsniveau	0,20 (0,01)	0,21 (0,01)	0,09 (0,01)	0,09 (0,01)	0,16 (0,01)	0,22 (0,01)
Geslacht (vrouw)	-0,04 (0,03)	-0,23 (0,03)	-0,27 (0,04)	-0,28 (0,03)	-0,18 (0,03)	-0,07 (0,03)
Leeftijd	0,07 (0,01)	0,08 (0,01)	0,02 (0,01)	0,00 (0,01)	0,05 (0,01)	0,02 (0,01)
Leeftijd (kwadraat) [effect * 100]	-0,05 (0,01)	-0,07 (0,01)	-0,01 (0,01)	-0,00 (0,00)	-0,05 (0,01)	-0,04 (0,01)
Huwelijkse staat	0,31 (0,04)	0,06 (0,04)	-0,02 (0,04)	-0,08 (0,03)	-0,10 (0,03)	-0,21 (0,04)
Links-rechts positie	0,01 (0,01)	-0,02 (0,01)	-0,02 (0,01)	-0,01 (0,01)	-0,07 (0,01)	-0,21 (0,01)
Ideologisch extremisme (Constante)	0,14 (0,01)	0,11 (0,01)	0,20 (0,01)	0,15 (0,01)	0,15 (0,01)	0,14 (0,01)
	-0,88 (0,97)	-6,98 (0,53)	-4,34 (0,78)	-1,22 (1,11)	-4,69 (0,53)	-1,54 (0,66)
Variantie						
Landsniveau	0,41 (0,13)	0,11 (0,04)	0,25 (0,08)	0,55 (0,17)	0,11 (0,04)	0,18 (0,06)
Individueel niveau	1	1	1	1	1	1

a Ongestandaardiseerde coëfficiënten; standaardfouten tussen haakjes.

b Vetgedrukte resultaten zijn significant met (alfa 0,05).

Uit de empirische analyses blijkt dat er inderdaad aanzienlijke en significante variatie is op zowel het individuele als het contextuele niveau, hoewel de meeste variantie wel zoals verwacht op het individuele niveau te vinden is. Voor de verklaring van die variantie in opkomst en participatie kunnen de contextuele determinanten in de eerste rijen van Tabel 1 worden gebruikt. Opkomstplicht heeft daarin een significant en positief effect op de opkomst tijdens parlementsverkiezingen ($b = 0,79$), ook wanneer we tegelijkertijd rekening houden met andere determinanten. Dit resultaat ondersteunt hypothese 1. Op geen van de vijf andere vormen van politieke participatie heeft opkomstplicht echter een significant positief effect. Er blijkt dus geen sprake te zijn van een positief *spill-over* effect van opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie. Dit ontkracht de optimistische verwachting van onder anderen Lijphart (1997), zoals wij die hebben geformuleerd in hypothese 2a.

Tabel 1 wijst in slechts één enkel geval op een significant effect van opkomstplicht op politieke participatie, namelijk op het samenwerken van burgers voor een politiek doel. Dit effect is echter negatief en is daarmee in overeenstemming met hypothese 2b, volgens welke een opkomstplicht leidt tot frustratie onder burgers.⁸ Aangezien we voor geen van de andere vormen van politieke participatie een significant en negatief effect van opkomstplicht vinden, kan dit empirisch resultaat echter moeilijk als een ondubbelzinnige ondersteuning van hypothese 2b worden opgevat. Vooralsnog vinden we dus geen bevestiging van hypothese 2a en zeer beperkte ondersteuning van hypothese 2b. Als er al sprake is van een verband tussen opkomstplicht en politieke participatie, dan is het effect negatief.

Zoals uit Tabel 1 blijkt, zijn de drie andere contextuele kenmerken niet van significante invloed op de opkomst, maar overigens wel relevant voor enkele andere vormen van politieke participatie. De activiteiten contact, campagne en samenwerken worden vaker ondernomen in meerderheidsdemocratieën dan in consensusdemocratieën, getuige althans het significante negatieve effect van de *executives-parties* dimensie op die variabelen. Blijkbaar vormen de 'prikkel' die een meerderheidsdemocratie biedt om politiek actief te worden een sterkere stimulans dan de middelen die een consensusdemocratie daartoe biedt. Economische ontwikkeling stimuleert, in overeenstemming met de literatuur, deelname aan diverse vormen van participatie (contact, campagne en samenwerken).

Op het individuele niveau zijn de gevonden effecten in overeenstemming met de verwachtingen en eveneens met enkele eerdere empirische bevindingen. Hoger opgeleiden en mannen zijn politiek actiever (uitgezonderd: stemmen) dan respectievelijk lager opgeleiden en vrouwen. Leeftijd heeft op de meeste vormen van politieke participatie een bijzonder en niet rechtlijnig effect: tot een bepaalde leef-

tijd neemt de kans op participatie toe, daarna weer wat af. Daarnaast zien we dat gehuwden vaker traditionele vormen van politieke participatie gebruiken dan ongehuwden (stemmen, campagne), maar juist minder vaak aan de wat minder conventionele participatievormen (overtuigen, samenwerken, demonstreren) deelnemen. Verder zijn linkse burgers eerder geneigd politiek te participeren – met uitzondering van de opkomst tijdens verkiezingen, wat rechtse burgers wat vaker plegen te doen. Ideologisch extremisme stimuleert alle vormen van politieke participatie. Geen van deze resultaten wijkt af van de bevindingen in eerder empirisch onderzoek. De gebruikte variabelen bieden kennelijk een adequate bijdrage aan de verklaring voor opkomst en participatie op individueel niveau. Anders gezegd: de gevonden effecten voor de invloed van opkomstplicht op politieke participatie zijn niet afhankelijk van de verschillen tussen de landen op individueel niveau.

4.2. *Robuustheid van bevindingen*

Op basis van de resultaten in Tabel 1 kunnen we concluderen dat er geen *spill-over* effect is van een opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie. Die conclusie is niet afhankelijk van verschillen tussen de landen op het individuele niveau. Blijft de vraag in hoeverre deze conclusies beïnvloed zijn door de zeer scheve verdeling van de landen: van de twintig landen in het onderzoek, hebben er slechts drie een vorm van opkomstplicht. De resultaten van één van die drie landen kunnen dan grote invloed op de uiteindelijke conclusies hebben. Om na te gaan of dat inderdaad het geval is, hebben we de robuustheid van de modellen gecontroleerd.⁹

De Figuren 1a-1f lieten al zien dat het verband tussen opkomstplicht en politieke participatie niet monotoon is. Dit komt doordat Italië als een land met niet-gesanctioneerde opkomstplicht tussen de beide andere categorieën geplaatst is. Italië blijkt inderdaad grote invloed te hebben op het effect van opkomstplicht in de multi-niveau modellen in Tabel 1, als we afgaan op robuustheidsmaten ($\delta\beta$); zie Van der Meer et al., 2010). Vandaar dat we onze modellen opnieuw hebben geschat, na de invloed van Italië op het contextuele niveau te hebben geëlimineerd.

Uit deze analyses blijkt dat het effect van opkomstplicht niet volledig robuust is. Als Italië uit de modellen verwijderd wordt, dan is het effect van opkomstplicht minder negatief of sterker positief dan voor de uitkomsten in Tabel 1 het geval is. Niettemin veranderen de conclusies inhoudelijk niet. Opkomstplicht houdt een significant, positief effect op opkomst¹⁰ en een niet-significant effect op campagne, contact, overtuigen en demonstreren. Het effect van opkomstplicht op samenwerken verandert echter van significant naar niet-significant, hoewel het effect nega-

tief blijft.¹¹ Daarmee verdwijnt door de robuustheidsanalyses de toch al beperkte steun voor hypothese 2b.

De robuustheidsanalyses ondersteunen aldus wel de belangrijkste conclusies: een opkomstplicht stimuleert de opkomst tijdens verkiezingen, maar heeft verder geen gevolgen voor de politieke participatie van burgers. *Spill-over* effecten van een opkomstplicht zijn en blijven afwezig. De zeer scheve verdeling van de landen in onze analyses is voor deze bevindingen nauwelijks relevant.

5. Samenvatting en conclusies

Al decennia voeren politicologen en anderen een wetenschappelijke en maatschappelijke discussie over de voordelen en nadelen van een opkomstplicht, zowel op normatieve als op empirische gronden. De laatste jaren richt het debat zich voornamelijk op de mogelijke bij-effecten van de opkomstplicht op onder meer de verkiezingsuitslag, de politieke kennis en de politieke betrokkenheid van burgers. Dit artikel levert een empirische bijdrage aan dit deel van het bredere debat door naast de verhoging van de opkomst *spill-over* effecten van een opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie onder de loep te nemen. Voorstanders van een opkomstplicht verwachten dat die opkomstplicht ook de deelname aan andere vormen van politieke participatie stimuleert. Enerzijds zouden door een opkomstplicht meer burgers in aanraking komen met de politiek en aldus verleid worden er (meer) over na te denken, te discussiëren en te participeren. Anderzijds zouden politieke partijen door de opkomstplicht meer hun best doen om mogelijk onwillige burgers te voeden met kennis. Tegenover dit rooskleurige beeld formuleerden wij een heel andere verwachting, namelijk dat een opkomstplicht burgers eerder frustreert dan stimuleert. Omdat dwang en sancties slechte prikkels en motiverende factoren zijn, zullen burgers – wellicht zelfs ook burgers die vrijwillig aan verkiezingen deelnemen – juist afstand nemen van de politiek die hen dwingt zich op de dag der verkiezingen in het stemlokaal te melden.

In multivariate, multi-niveau analyses met behulp van gegevens uit de CSES 2001-2006 voor twintig gevestigde democratieën zijn beide verwachtingen simultaan getoetst. Dat een opkomstplicht ook in ons onderzoek een positieve prikkel bleek te zijn voor de opkomst tijdens parlementsverkiezingen als zodanig, is niet echt verbazingwekkend en welhaast triviaal. De bevindingen met betrekking tot mogelijke *spill-over* effecten van een opkomstplicht zijn beduidend opmerkelijker. Ook al worden burgers gedwongen deel te nemen aan het politieke proces via de verkiezingen, dan nog beïnvloedt dat blijkens onze bevindingen niet hun deelname aan

andere, niet verplichte politieke activiteiten. Met andere woorden: een opkomstplicht heeft *geen* positieve of negatieve effecten op (diverse andere vormen van) politieke participatie, zoals campagne voeren, contact leggen met een politicus of ambtenaar, anderen politiek overtuigen om op een bepaalde kandidaat of partij te stemmen, samenwerken in politieke (actie-)groepen, of deelnemen aan een demonstratie of protestmars.

In hoeverre deze conclusies, die het resultaat zijn van een analyse van gevestigde democratieën, ook en in dezelfde mate gelden voor jongere democratieën of voor democratieën met duidelijke institutionele beperkingen ('defective democracies') is moeilijk te zeggen. Ook kan een opkomstplicht bijwerkingen op geheel andere terreinen dan politieke participatie hebben, bijvoorbeeld de gezagsgetrouwheid van burgers beïnvloeden. Duidelijk is dat in gevestigde democratieën een opkomstplicht burgers – met succes – dwingt om de gang naar het stemlokaal te maken dan wel hun stem uit te brengen tijdens verkiezingen. Maar tegelijkertijd stimuleert die opkomstplicht de politieke betrokkenheid van burgers in dergelijke systemen niet. Als er al aanwijzingen voor dergelijke neveneffecten zijn, dan vormen deze eerder voer voor pessimisten. Empirisch gezien is er namelijk – weliswaar uitermate zwak – bewijs van het tegendeel van de door sommigen verwachte en verhoopte positieve *spill-over* effecten van een opkomstplicht. Wellicht is het daarom beter conclusies over de mogelijke neven- of bijeffecten van een opkomstplicht vooralsnog te beperken tot de vaststelling dat in gevestigde democratieën plicht, dwang en sancties gelukkig ook nauwelijks negatieve gevolgen hebben voor de politieke betrokkenheid van burgers. Een opkomstplicht biedt een oplossing voor het probleem van een lage opkomst.

Noten

- 1 Dergelijke negatieve gevoelens kunnen zich overigens eveneens ontwikkelen bij burgers die zonder opkomstplicht ook wel uit vrije wil zouden zijn gaan stemmen.
- 2 Informatie over het CSES-project en de beschikbaarheid van data is te vinden onder: <http://www.cses.org/> of www.idea.int/.
- 3 Voor Portugal maken we alleen gebruik van het onderzoek uit 2002. Het onderzoek uit 2005 gebruiken we bij de analyses van de robuustheid.
- 4 Opkomstplicht blijkt een sterker effect te hebben op de opkomst in gevestigde dan in nieuwere democratieën (Norris, 2004). Voor dit onderzoek betekent het dat wanneer we een effect vinden van opkomstplicht in westerse, gevestigde democratieën, dat niet

ook zo hoeft te zijn in andere systemen of regio's. Maar wanneer we anderzijds geen enkel effect vinden van de opkomstplicht, zal dit er waarschijnlijk evenmin zijn in die andere systemen of regio's.

5 De gekozen vormen van participatie hebben mogelijk of waarschijnlijk niet in elk land dezelfde betekenis of eenzelfde belang. Empirisch onderzoek toont echter aan dat ze alle als indicatoren van het latente concept 'politiek participatie' te beschouwen zijn en daarmee geschikt zijn voor landenvergelijkende analyses (vgl. Pattie et al., 2004; Teorell et al., 2007).

6 Andere demografische kenmerken zoals sociaaleconomische status, inkomen, kerkelijkheid en kerkbezoek, en urbanisatie zijn helaas niet beschikbaar voor alle landen in de CSES. Zo is inkomen niet beschikbaar in België (en ontbreken veel antwoorden op de inkomensvraag in andere landen), terwijl kerkbezoek niet bekend is in Canada, Finland, Noorwegen en Spanje. Om zo veel mogelijk landen in de analyse te behouden is de keuze van individuele factoren beperkt tot de in de hoofdttekst genoemde kenmerken.

7 De analyses zijn uitgevoerd met het softwarepakket ML-Win 2.10 (Goldstein 1995).

8 Deze bevinding is eventueel ook te interpreteren door de causale relatie om te draaien. Kan opkomstplicht niet juist een middel zijn dat is ingevoerd om politiek afzijdige burgers bij de politiek te betrekken? In dat geval zouden we de invoering van opkomstplicht eerder verwachten in landen waar de politieke participatie relatief laag is. Hiervoor vinden Helmke en Meguid (2008) echter geen bewijs.

9 Om de robuustheid van de uitkomsten te onderzoeken, voegen we in een aanvullende analyse gegevens van meerdere verkiezingen per land toe. Dit heeft twee voordelen. Ten eerste kunnen we door deze toevoeging, met name het extra kiezersonderzoek uit Australië van 2001, de mogelijke invloed van toevallige, incidentele factoren op het effect van opkomstplicht deels wegnemen. Ten tweede worden de individuele effecten van links-rechts positie en extremisme mogelijk geconditioneerd door de toevallige politieke constellatie. Om zoveel mogelijk verkiezingen in de empirische tests te kunnen opnemen, voegen we aan de CSES-data de gegevens uit zes kiezersonderzoeken toe, waarin vragen uit dezelfde Module zijn gesteld: Australië 2001, Denemarken 2005, Duitsland 2005, Nederland 2006, Nieuw-Zeeland 2005 en Noorwegen 2005. Daarnaast maken we nu gebruik van Portugal 2005. De toevoeging van gegevens uit deze zeven kiezersonderzoeken leidt niet tot een uitbreiding van het aantal landen in onze analyses, aangezien voor elk van de zeven landen al een kiezersonderzoek van een eerdere of (in het geval van Australië) latere parlementsverkiezing in het CSES-databestand opgenomen is. Al met al omvat het samen-

gevoegde databestand voor de robuustheidstest hierdoor 20 landen met in totaal 27 parlementsverkiezingen (kiezersonderzoeken) en een totaal aan 47.902 respondenten.

Niet in al deze nationale kiezersonderzoeken is gevraagd naar alle vormen van politieke participatie. Opkomst bij verkiezingen is beschikbaar in alle kiezersonderzoeken. De vraag of de respondent contact heeft gehad met een politicus of ambtenaar is niet beschikbaar in Australië 2001, Nederland 2006, Nieuw-Zeeland 2005 en Portugal 2005. De vraag naar campagne voeren is in geen van de aanvullende kiezersonderzoeken gesteld. Het overtuigen van anderen is alleen opgenomen in Portugal 2005. Het samenwerken voor politieke doelen is bekend voor Australië 2001, Nieuw-Zeeland 2005 en Portugal 2005. Naar deelname aan een demonstratie, tot slot, is gevraagd in Australië 2001, Nederland 2006, Nieuw-Zeeland 2005, Noorwegen 2005 en Portugal 2005.

10 Dit effect is wel aanzienlijk sterker dan in Tabel 1 ($b = 1,59 (0,46)$).

11 Dit effect is duidelijk niet-significant ($b = 0,14 (0,24)$).

Bibliografie

- Almond, G.A. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bingham Powell, G. (1986). American Voter Turnout in Comparative Perspective. *American Political Science Review*, 80 (1), 17-43.
- Blais, A. & Carty, R.K. (1990). Does Proportional Representation Foster Voter Turnout? *European Journal of Political Research*, 18 (2), 167-181.
- Blais, A. (2006). What Affects Voter Turnout? *Annual Review of Political Science*, 9, 111-125.
- Bovens, M. & Wille, A. (2009). *Diploma Democracy: On the Tensions Between Meritocracy and Democracy*. Utrecht/Leiden: NWO.
- Colomer, J.M. (2001). *Political Institutions: Democracy and Social Choice*. Oxford: Oxford University Press.
- De Winter, L. & Ackaert, J. (1998). Compulsory Voting in Belgium: a Reply to Hooghe and Pelleriaux. *Electoral Studies*, 17 (4), 425-428.
- Engelen, B. (2007). Why Compulsory Voting Can Enhance Democracy. *Acta Politica*, 42 (1), 23-39.
- Franklin, M. (2004). *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fuchs, D. & Klingemann, H.D. (1990). The Left-Right Schema. In M.K. Jennings, J.W. van Deth et al., *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies* (pp. 203-234). Berlijn: de Gruyter.

- Goldstein, H. (1995). *Multilevel Statistical Models*. London: Edward Arnold.
- Helmke, G. & Meguid, B. (2008). *Endogenous Institutions: The Origins of Compulsory Voting Laws*. Paper gepresenteerd op het jaarlijkse congres van de Midwest Political Science Association, Chicago.
- Hibbing, J.R. & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth Democracy: Americans' Beliefs about how Government Should Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hooghe, M. & Pellerieux, K. (1998). Compulsory Voting in Belgium: An Application of the Lijphart Thesis. *Electoral Studies*, 17 (4), 419-424.
- IDEA (2004). *Voter Turnout in Western Europe Since 1945*. Online beschikbaar op http://www.idea.int/publications/voter_turnout_weuropa/upload/Full_Reprot.pdf.
- Inglehart, R.F. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jackman, R.W. (1987). Political Institutions and Voter Turnout in Industrial Democracies. *American Political Science Review*, 81 (2), 405-423.
- Jackman, S. (1999a). Correcting Surveys for Non-Response and Measurement Error Using Auxiliary Information. *Electoral Studies*, 18 (1), 7-27.
- Jackman, S. (1999b). Non-Compulsory Voting in Australia? What Surveys Can (and Can't) Tell us. *Electoral Studies*, 18 (1), 29-48.
- Jakee, K. & Sun, G.Z. (2006). Is Compulsory Voting More Democratic? *Public Choice*, 129 (1), 61-75.
- Kreft, I. & De Leeuw, J. (1998). *Introducing Multilevel Modeling*. London: Sage.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma, *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.
- Lijphart, A. (1998). The Problem of Low and Unequal Voter Turnout – and What We Can Do About It, *Political Science Series*, 54, 1-13.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Loewen, P.J., Milner, H. & Hicks, B.M. (2008). Does Compulsory Voting Lead to More Informed and Engaged Citizens? An Experimental Test, *Canadian Journal of Political Science*, 41(3), 655-672.
- Martín, I. & Van Deth, J.W. (2007). Political Involvement. In J.W. van Deth, J.R. Montero & A. Westholm (Eds.), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* (pp. 303-333). London: Routledge.
- Massicotte, L., Blais, A., & Yoshinaka, A. (2004). *Establishing the Rules of the Game: Elections Laws in Democracies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Morris Jones, W. H. (1954). In Defense of Apathy: Some Doubts on the Duty to Vote. *Political Studies* 2 (1), 25-37.
- Nie, N.H., Bingham Powell, G. & Prewitt, K. (1969). Social Structure and Political Participation. *American Political Science Review*, 63 (2-3), 361-378, 808-831.
- Nie, Norman H., Junn, J. & Stehlik-Barry, K. (1996). *Education and Democratic Citizenship in America*. Chicago: University of Chicago Press.

- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Democratic Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2004). *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pattie, C.J., Seyd, P. & Whiteley, P. (2004). *Citizenship in Britain: Values, Participation and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Selb, P. & Lachat, R. (2009). The More, the Better? Counterfactual Evidence on the Effect of Compulsory Voting on the Consistency of Party Choice, *European Journal of Political Research*, 48 (5), 573-597.
- Snijders, T. & Bosker, S. (1999). *Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modelling*. London: Sage.
- Teorell, J., Torcal, M. & Montero, J.R. (2007). Political Participation: Mapping the Terrain. In J.W. van Deth, J.R. Montero & A. Westholm (Eds.), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* (pp. 334-357). London: Routledge.
- Van der Meer, T.W.G., Te Grotenhuis, M. & Pelzer, B. (2010). Influential Cases in Multilevel Modelling: a Methodological Comment on Ruiter and De Graaf, *American Sociological Review*, 75 (1), (in press).
- Van der Meer, T.W.G., Van Deth, J.W. & Scheepers, P. (2009). The Politicized Participant: Ideology and Political Action in Twenty Democracies, *Comparative Political Studies*, 42 (11), 1426-1457.
- Van der Meer, T.W.G. & Van Ingen, E.J. (2009). Schools of Democracy? Disentangling the Relationship between Civic Participation and Political Action in 17 European Countries, *European Journal of Political Research*, 48 (2), 281-308.
- Van Deth, J.W. (2000). Interesting but Irrelevant: Social Capital and the Saliency of Politics in Western Europe, *European Journal of Political Research*, 37 (2), 115-147.
- Verba, S. & Nie, N.H. (1972). *Participation in America; Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper.
- Verba, S., Schlozman, K.L. & Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.